

* * *

В. В. МАСНЕНКО (Черкаси)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Аналіз взаємовпливів історичної пам'яті соціальної спільноти та її національної свідомості мають самостійну цінність, оскільки допомагають піднятися до певних узагальнень, придатних для розуміння загальної сутності феномена сучасної нації, механізму її формування та розвитку. Випадок України у даній публікації розглядається як типовий приклад націотво-

рення в межах Центрально-Східноєвропейського простору протягом XIX—XX ст.

Важливо визначити коло основних понять і ту роль, яку вони відіграють при розгляді конкретних науково-дослідних проблем. Зосередимося на таких ключових поняттях: *історична пам'ять, історична традиція, історичний досвід, історична свідомість і, зрештою, етнічна й національна свідомість*.

Початковим пунктом варто обрати *історичну пам'ять*, оскільки вона дає можливість сформувати ланцюг взаємозв'язаних та взаємодіючих процесів суспільної свідомості. Можна погодитися з формулою, запропонованою російським дослідником В.Полянським: “За допомогою пізнання люди опановують знаннями, що через механізми пам'яті закріплюються в їхній свідомості”¹. Проте серед дослідників немає єдиної точки зору стосовно визначення сутності самої історичної пам'яті. Принаймні можна говорити про два її розуміння: широке й вузьке. Зокрема, той же Полянський пропонує перше розуміння, включивши до історичної пам'яті історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості. Однак більш поширеним є інший підхід, коли під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури, що включає не лише власне історичні знання. Подібної точки зору дотримується Л.Дробіжева, коли твердить, що “історична пам'ять — своєрідний духовний потенціал народу”². Але цілком зрозуміло, що до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, продуктивне, придатне до подальшого “вжитку”. У цьому сенсі історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів. Механізм формування самої історичної пам'яті розглянемо дещо нижче.

Дослідники зазвичай звертають увагу на декілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи) та особистісний. Відповідно їм виділяють колективну, групову та індивідуальну форми історичної пам'яті. При розгляді цього феномена як соціологічної категорії виявляють низку ознак (критеріїв): постійний розвиток, вибірковість, наступність, персоніфікований характер, можливість набуття парадоксальних виявів.

Як доводять реалії суспільного буття, історична пам'ять (зрештою, як і будь-яка інша) має також таку особливість, як обмеження в часі. Пам'ять не може бути всуціль наскрізною, такою, що забезпечує глобальний континуїтет. Зрештою, історична пам'ять розпадається на певні, достатньо протяжні *пласти*, які самі по собі спроможні забезпечити тяглість свідомості етнічної чи національної спільноти. Але кожний з таких пластів є обмеженим у часі, має певну, хоча і не досить чітку межу. Поняття такої межі, назвемо її *обрієм пам'яті*, дуже важливе для з'ясування природи та механізму формування історичної й національної свідомості модерних спільнот, оскільки ця характеристика дозволяє виявляти своєрідну протяжність чи, точніше, глибину усвідомлення ними власного соціального історичного досвіду. У цьому підході присутня можливість узагальнити поодинокі явища, збалансувати піддослідне поле, аналізувати та інтерпретувати конкретні факти, які засвідчать про рівень самоусвідомлення суспільства.

У реальному функціонуванні суспільної свідомості спостерігається *явище перекривання* одного пласту історичної пам'яті іншим, більш комплексним для сучасників. Так, нині не згадують, тим більше не відзначають подій Першої світової війни. Однак для тодішнього покоління вона

була не менше кровопролитною катастрофою, з одного боку, та не менше сповненою героїзмом й самопожертвою задля захисту вищих цінностей, — з іншого, ніж Друга світова війна для наступних поколінь. Хоча формальних приводів для цього, здавалося б, було достатньо: 1998 р. — 80 років від її завершення, а 1999 р. — 85 років від початку. Як бачимо, наступне глобальне світове воєнне потрясіння витіснило зі свідомості людства попередні досить яскраві спогади, тим самим змінивши обрій його історичної пам'яті. Хоча у підживленні, в свою чергу, пам'яті про Другу світову війну в багатьох країнах вагому роль відіграє цілеспрямована державна політика. Типовим прикладом останньої може слугувати міфологема “Великої Вітчизняної війни”, яка посилено культивувалася за радянських часів і досі є толерованою владними структурами у більшості пострадянських держав, у тому числі і в Україні.

Таким чином, *обрій історичної пам'яті* являє собою рухливу межу усвідомленого спільнотою власного історичного досвіду. Відповідно до обставин він може розширюватися або звужуватися, набувати чіткості або втрачати свої обриси, достоту як це буває зі звичайним обрієм у сприйнятті людини. Він недосяжний і невичерпний, і є досить суб'єктивним та відносним. Різні рівні історичної пам'яті мають і відмінні обрії. Найглибшою буде пам'ять науково-теоретична (хоча і вона також має обмеження), далі йде суспільна у згаданих вище формах. Найменший обрій має особиста пам'ять. На обрії історичної пам'яті найчастіше зустрічаються міфологеми та легенди. Власне обрій усвідомленої (притомної) історичної пам'яті переходить у суцільний міф, який далі у глибину століть заповнює весь можливий хронос. Природа обрію історичної пам'яті є суб'єктивною.

Натомість *простір історичного досвіду* є суб'єктивним явищем, він представлений найвагомішою частиною всього історичного процесу. Можна навіть говорити про своєрідну безкінечність простору історичного досвіду, наскільки є “безкінечною” і сама історія. Схоплений історичною пам'яттю, у межах її обрію, простір історичного досвіду становить *історичну традицію*. Остання виступає духовним світоглядним оснащенням спільноти, яка намагається себе усвідомити та ідентифікувати. Можна погодитися з думкою польського дослідника Є.Шацького, що традиція пов'язана з перетворенням неоднозначних фактів минулого на однозначні цінності теперішнього³. Традицію значне коло дослідників схильне відносити до ірраціональних компонентів свідомості. Приймавши таку позицію, маємо погодитися з твердженням І. Кресіної, що традицією може стати й перейти в історичну свідомість лише те, що виражає глибинні шари національного несвідомого⁴. Сказане ще більшою мірою стосується етнічного несвідомого. Одночасно в історичній свідомості присутні і ті уявлення, які не є традицією. Звідси — цілком виправданим буде припустити, що традиція не тотожна історичній свідомості, хоча і є її різновидом.

Механізм формування історичної пам'яті у контексті зазначених вище особливостей видається більш прозорим. Тут провідну роль відіграють соціальний досвід відповідної спільноти, етнічні стереотипи аксіологічного забарвлення, історична традиція. Чимале значення, напевне, має й емоційне навантаження — до пам'яті імплантується з історичного потоку подій, фактів, явищ лише те, що викликало найбільше збурення суспільних пристрастей, те, що пов'язане з найбільшим емоційним напруженням — великі досягнення та втрати, перемоги та поразки, докорінні зміни у всіх ділянках життя. У пам'яті, зрештою, лишається те, що викликає емоційний відгук, відповідний сьогоденню. Окремо стоїть питання про вплив наукового знання на визначення обрисів та змісту історичної пам'яті. У

відомих нам працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників не зустрічаємо спеціального розгляду цього аспекту, окрім принагідних згадок про раціоналізуючий вплив історичної науки. У кінцевому підсумку у взаємодії означених чинників і маємо феномен історичної пам'яті, яка, за твердженням В.Полянського, “фіксує епохальні події, що визначають загальний напрямок розвитку етносів, не утримуючи всіх історичних фактів”⁵.

Враховуючи механізм формування історичної пам'яті, її рівні, форми існування, ознаки, можна спромогтися на певну типологізацію, яка, не претендуючи на вичерпність, виступає непоганим інструментом у студіюванні нашої теми. Можна вести мову про реальне існування, точніше — співіснування, таких типів історичної пам'яті: безпосередньої, наукової, міфологічної та постійно відновлюваної. *Безпосередня*, або коротка, історична пам'ять притаманна учасникам та свідкам історичних подій. Вона доволі нестійка, неусталена, обмежена часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією. *Науковою* вважаємо ту історичну пам'ять, яку імплантовано до наукової думки. Вона не тільки зберігає свій обсяг, але й має потужний зворотній вплив на масову свідомість. Не меншим, а часом і більшим є вплив історичної пам'яті, яка міститься у легендах і міфах (*міфологічна* пам'ять у нашій робочій схемі). Її, нарешті, найбільш поширена — *постійно відтворювана історична* пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо. На нашу думку, при формуванні національної свідомості слід враховувати всі різновиди історичної пам'яті, але найбільший вплив має наукова та постійно відтворювана пам'ять.

При дослідженні історичної пам'яті національних спільнот суттєве значення має ефект *усередненої ідентифікації* або *спільнотності*. Сутність цього явища, що може бути поясненим у дещо спрощений, суто описовий спосіб, виглядає таким чином. Національна еліта пропонує деяку модель історичної пам'яті, яка, на її думку, спроможна консолідувати національну спільноту. Зазвичай ця модель має привабливий та легковпізнаваний вигляд, базується на певних етнічних стереотипах та досягненнях національної історичної науки. Однак у реальному суспільному бутті цього явища не достатньо для виконання історичною пам'яттю своєї ідентифікаційної функції. Останнє реалізується лише у складному процесі взаємодії особистісних та національних рівнів історичної пам'яті. Тут спостерігаємо безліч варіантів інтелектуального та психологічного реагування окремих осіб (їх може бути стільки, скільки людей усвідомлює історичне минуле власного народу). Проте існують три найтиповіших варіанти процесу ідентифікації. Перший — стосується більшості пересічних осіб з невисоким рівнем особистісної історичної пам'яті, оскільки вони мають недостатній суспільний досвід та низьку історичну освіченість. У цьому випадку загальнонаціональний рівень історичної пам'яті буде сприйматися ними на віру, некритично, оскільки обр'їй особистісної історичної пам'яті цих людей неспроможний охопити обшири запропонованого. Найімовірніше, відбудеться механічна інфільтрація окремих елементів пам'яті з національного на особистісний рівень. Другий варіант репрезентований людьми зі значним досвідом і рівнем освіченості, у тому числі в історичній галузі, але не професійними істориками. Обр'їй їхньої особистісної історичної пам'яті достатній для критичного усвідомлення загальнонаціональної моделі. Швидше за все імплантація цієї моделі не приведе до суттєвого

розширення особистісної історичної пам'яті такої категорії людей, але надасть їй нової конфігурації, компліментарної для процесу взаємної ідентифікації. І нарешті, останній варіант охоплює професійних істориків, особиста історична пам'ять яких незрівнянно потужніша, ніж національний рівень. Їхнє сприйняття запропонованої моделі може бути тільки скептичним. Проте, незважаючи на таку науково-критичну настанову, вони вимушені погоджуватися на необхідність існування "національного примітива" задля консолідації національної спільноти. Таким чином дія ефекту усередненої ідентифікації дозволяє простежити реальний процес становлення національної свідомості.

Завершуючи розмову щодо окреслення вихідного поняття, принагідно зауважимо, що деякі сучасні українські дослідники схильні виділяти якусь специфічну "глибоку народну історичну пам'ять", протиставляючи їй "офіційній історії" ⁶. Такі твердження базуються на існуючому історичному факті справді тотального заперечення офіційною комуністичною історіографією попередньої української історичної пам'яті, але виходять з некоректного розуміння природи самого явища пам'яті. Остання розглядається як дещо незмінне, дане поза досвідом, у тому числі і самого етносу, як річ, що існує сама по собі. Таке тлумачення призводить до штучного протиставлення різних форм історичної пам'яті — т.зв. "народної пам'яті" "офіційній" тощо. Насправді маємо ситуацію складної, часом і суперечливої їхньої взаємодії, оскільки навіть офіційна парадигма бачення історичного минулого, зрештою, стає частиною тієї ж народної пам'яті. Типовим прикладом такої деформації може слугувати сучасний стан української історичної пам'яті з домінуванням у ній радянських міфологем.

Актуалізована історична пам'ять і є основою для *історичної свідомості* тої чи іншої спільноти. Значною мірою можна вести мову про активну дієву настанову на відміну від у більшості пасивної споглядальної — у випадку із самою історичною пам'яттю. В історичній свідомості зазвичай виділяють три компоненти: пізнавальний, емоційно-ціннісний та регулятивний ⁷. Їхнє співвідношення слід розглядати у контексті процесу історичного пізнання. Особа чи спільнота у процесі історичного усвідомлення "знімає" позитивне знання, послуговуючись власною історичною пам'яттю, визначає своє ставлення до нього у відповідних аксіологічних координатах, а результат цієї духовно-інтелектуальної праці стає мотивацією поведінки в межах суспільної практики. Для нашої теми провідне значення має визначення ролі й місця історичної свідомості етнічної та національної спільнот у справі становлення та розвитку національної свідомості. Тому варто виділити такий компонент історичної свідомості, як ідентифікаційний. У виявленні етнічної, а з часом і *національної ідентичності* особи чи спільноти їхня історична свідомість є однією з обов'язкових домінант. Значення останньої незрівнянно зростає у переломні моменти в історії розвитку національних спільнот, у періоди масових національних виступів, у часи зіткнення інтересів однієї нації з іншою.

Проте для чіткішого окреслення дослідного поля слід зауважити, що історична свідомість не в усьому покривається національною свідомістю. У першій можна виявити чимало такого, що виходить за межі національної ідентифікації, зокрема, соціальні уявлення про ранні етапи розвитку людства, світові військові конфлікти, загальні тенденції у міжнародних стосунках тощо. Навіть, більше того, в усвідомленні конкретного минулого будь-якої спільноти міститься безліч уявлень, які безпосередньо не стосуються її національної ідентичності, оскільки і саме суспільне буття лише частково реалізується у національній сфері. Як зауважує Л.Дробіжева: "Ці

знання допомагають усвідомити місце й роль власного народу в історичному процесі, але безпосередньо в пізнання про свій народ, в образ “ми” не входять”⁸.

Для розуміння загальної природи національного усвідомлення також слід враховувати ту обставину, що в межах історичної свідомості існують певні матричні (архетипальні) поняття, які зазвичай позначаються словами-символами. Вони доволі точно визначають особливості світосприйняття й мислення того чи іншого етнічного, національного утворення у конкретному часовому вимірі. Ці поняття іноді виявляються більш сталими, ніж наукові концепції, які існують у межах того чи іншого історіографічного відрізка.

Механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Можна говорити про існування певного соціального запиту, відповіддю на який і постає історична свідомість у тій чи іншій формі. У цьому контексті слід розрізняти соціальне замовлення та соціальний запит. Ідеться не тільки про межу суб’єктивізму, а і про рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб’єктивізму й нижчий рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб’єктивізму й нижчий рівень узагальнення цих потреб. Доволі показовим прикладом соціального замовлення за радянських часів було обґрунтування міфологем “диктатури пролетаріату” чи “соціалістичного будівництва”. Натомість соціальний запит виступає глобальним відображенням сутнісних суспільних потреб. Особливо активними є запити нових національних спільнот, що формуються. Адже вони потребують достовірних, бодай удавано достовірних, суспільних уявлень про суспільну історичну традицію, видатних історичних героїв, “золоту добу” даної спільноти чи, точніше, її ймовірних предків у минулому, тобто тих складників актуалізованого історичного знання, які здатні сконсолідувати цю спільноту, забезпечити її спадкоємність щодо попередніх суспільно привабливих суспільностей. Незважаючи на наявний елемент міфологізації, завдання, які висуваються суспільством перед історичною свідомістю, мають конструктивний націоформуючий характер. Подібна ситуація має місце і в інші, не пов’язані на пряму з національною сферою, динамічні періоди розвитку людської цивілізації. Можна погодитися з думкою В. М. Ткаченка, що в процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори — усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу⁹. Це, у свою чергу, покладає на історичну науку величезну соціальну відповідальність за аналіз й узагальнення досвіду такої самоорганізації¹⁰. Тобто, знову маємо підтвердження внутрішнього зв’язку між історичною свідомістю та соціальними потребами розвитку людства.

Цікавою в цих процесах видається роль наукової історичної думки. Ймовірно, що вона розвивається, виходячи з певного врівноваження між соціальними запитами суспільства та суто науковими потребами. Саме від цієї рівнодії виходять інтелектуальні та духовні імпульси, що породжують новачі суспільної думки, зокрема, у царині історії. У національній площині історична думка таким чином може розглядатися як своєрідне відбиття, зовнішній матеріалізований вияв складної внутрішньої роботи нації над самоусвідомленням, над визначенням власного “Я”. Звідси стає зрозумілим, чому від певного часу історики звертають увагу на ті сюжети у минулому власних народів, які доводили їхню самобутність, відмінну істо-

ричну долю, право на національну державу, якщо такої на той час не існувало. Зрештою, відбувалося написання національних історій та становлення національних історіографій, які претендували на остаточну істину в трактуванні минулого своїх націй. Схема набувала довершеного вигляду. Е. Сміт звертає увагу на цей феномен у зв'язку з поширенням націоналізму. Він зазначає: "Серед засновників і гарячих прихильників націоналізму історики займають почесне місце; одночасно вони найактивніше намагаються оцінити націоналізм і зрозуміти феномен цього явища. Саме історики обґрунтували тезу про "історичність" націоналістичного руху, і тепер ця теза нас не дивує, саме вони виділили спільні елементи в ранньому європейському націоналізмі й створили історіографію епохи романтизму. Мішле, Берк, Мюллер, Карамзін, Палацький й багато інших заклали моральні й інтелектуальні підвалини націоналізму, що виник у кожній зі спільнот, представлених даними істориками. Разом з філологами історики логічно пояснюють й обґрунтовують честолюбні домагання своїх націй"¹¹. Україна у цьому символічному переліку, безперечно, має поставити ім'я М.Грушевського. Сучасник, видатний український громадсько-політичний діяч О. Лотоцький досить точно оцінив цей аспект наукової праці великого національного історика: "Вона складає дуже помітний етап в історії української самосвідомості. Внаслідок діяльності нашого ученого ідейні основи українського національного руху дістали тверде наукове угрунтування та поширились новими, ширшими горизонтами"¹².

Поява національної наукової історичної школи мала і зворотній потужний вплив на стан історичної свідомості новопосталих націй. У контексті цього явища варто звернути увагу на ще один суттєвий аспект проблеми — значення наукового знання як вагомого чинника врівноваження свідомого й несвідомого складників національної ідентифікації. Адже історична свідомість нації розуміється "як специфічний і обов'язковий елемент національної свідомості, що належить як до ірраціональних, так і до раціональних феноменів свідомості, оскільки є тим пунктом, де "сходяться" свідоме і несвідоме, виявляючи високий заряд психічної енергії нації" (за І. Кресіною)¹³. Пояснюється це своєрідною взаємодією міфології та історичної науки у наданні історичній свідомості певного вигляду. Цілком природно, що при цьому вектори їхньої взаємодії виявляються різнонаправленими. З одного боку, ірраціоналізація, своєрідна "психологізація" історії завдяки міфотворенню сприяє безпосередньому сприйняттю власної історії кожним членом нації. Відбувається це шляхом відчування особистої причетності до неї, коли долається відчуженість від далекої минувшини, створюється атмосфера спорідненості з предками, тяглість поколінь та часів. Тим самим формується потужна основа для національного усвідомлення, а відтак і консолідації нації на вирішення спільних загальнозначимих завдань.

З іншого боку, особливо у періоди посилення ірраціональних компонентів національної свідомості, кризи раціонального світогляду, як це, зокрема, мало місце у пореволюційні 1920-ті роки, зростає роль суто наукового, теоретичного осмислення історії. Завдяки історичній науці, ірраціональне, яке містилося в етнічному, а пізніше й національному міфові, сублімується в раціональну форму наукового знання. (Сублімація, за З. Фрейдом, — перехід, витіснення несвідомого у царину свідомого). Відтак історична думка виступає чинником стримування від падіння у "прірву ірраціоналізму", зберігає наукову вартість історичного знання, чим забезпечує необхідний баланс раціональних та ірраціональних складників національної свідомості. Зрештою, оптимальне співвідношення цих

компонентів може розглядатися як показник зрілості нації, ступінь загального розвитку її свідомості.

Втім питання співвідношення ролі міфології та науки в історичній притомності спільноти чи особи не завжди піддається однобічному визначенню. Зокрема, важко погодитися з твердженням В. Потульніцького, що “наука завжди виконуватиме деміфологізуючу функцію, оскільки саме вона покликана позбавити міфів національну самосвідомість”¹⁴. Насправді тій же науці притаманна й інша, протилежна функція — міфологізуюча, оскільки науковці не вільні від багатьох рис буденного мислення, у тому числі і його міфологічного компонента. Замість старих, зруйнованих міфів незмінно постають нові, появи яких нерідко прислуговується й історична наука. Тим паче ця поліфункціональність зростає у національних координатах. Зрештою, загальний рух наукової думки відбувається у своєрідному коридорі між деміфологізацією та міфологізацією. Це впливає із самої природи історичного пізнання.

Говорячи про роль творців історичної науки, варто враховувати їхній соціально-структурний вимір. У цьому плані видається цікавою думка І. Кресіної, що наукове наповнення історичної самосвідомості твориться національною елітою. “Саме вона, — зазначає дослідниця, — перетворює власну історичну самосвідомість (сформовану як результат наукового пізнання) на елемент національної свідомості й культури”¹⁵. Це твердження не є якимось спрощенням, що зараховує всіх істориків до складу національної еліти. Йдеться про інше — продуцентами наукової думки в історичній сфері, безумовно, виступають професійні історики або у ширшому контексті науковці-гуманітарії. Поширювачами її у масовій свідомості вони є лише частково через оприлюднення результатів своїх дослідів завдяки навчальній, публіцистичній діяльності та іншим комунікативним засобам. У цьому сенсі принаймні частина істориків, справді, може бути віднесена до провідної верстви. Проте значно суттєвіше те, що громадсько-політичні діячі, політичні та державні інституції широко використовують історичну думку як засіб національної мобілізації мас, тим самим претендуючи на роль національних провідників. Українські умови кінця XIX — початку XX ст. демонстрували чимало прикладів поєднання функцій продуцента та поширювача історичної думки, коли історики-професіонали були і досить помітними діячами українського суспільно-політичного руху: М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський та ін. Але національна еліта, що формувалася, не обмежувалася лише цим колом.

Іншим, нижчим рівнем слід вважати історичну свідомість, яка формується на позанаукових засадах. У більшості випадків дослідники справді вважають одним із джерел формування історичної свідомості соціальні уявлення, що виникають у результаті буденного практичного осмислення подій і явищ соціального та національного життя¹⁶. Деякі науковці схильні сприймати цей феномен як окрему самостійну форму. Зокрема, болгарський дослідник Г. Бояджиєв виокремлює т.зв. звичайну (побутову) історичну свідомість, характерними особливостями якої вважає: мозаїчну, багатопластову структуру, несистематизованість знань та переконань про минуле, безпосередній характер. На його думку, щоденна історична свідомість “гранично широка і містить у собі різноманітні знання про минуле, ілюзії, уявлення, думки (погляди), побудовані науково-популярною та художньою літературою, публіцистикою, засобами масової інформації та усної історії, яка народжується в повсякденному спілкуванні між людьми”¹⁷. Він припускає, що в ній переважає повсякденність. У ролі пізнавального компонента виступає звичайне знання про минуле, яке має практичний

характер. А критичне ставлення до історичної дійсності поступається місцем міфологічним уявленням про неї. Однак кінець кінцем Г.Бояджієв визнає: “Сучасна історична свідомість має не тільки стихійно-емпіричний характер. Тією чи іншою мірою вона включає в себе, щоправда, у популярній формі, елементи наукової свідомості”¹⁸.

Український дослідник О. Удод веде мову також про окремий феномен — народну історичну свідомість. На його переконання, вона має консервативний характер і може виступати важливим критерієм визначення духовних цінностей народу. Наведемо його досить об'ємне визначення цього явища як демонстрацію певного дослідницького підходу: “Народна історична свідомість функціонує в усіх суспільствах об'єктивно, є досить консервативною, що застерігає... від поспішних і небезпечних для стабільності суспільства змін орієнтирів та цінностей. Побутова історична свідомість задовольняє повсякденні потреби людини у знаннях про минуле (а такі потреби є завжди, незважаючи на стан офіційної історичної науки, її популярність, авторитет чи відсутність взагалі), дає первісні оцінки історичним фактам і подіям, не обов'язково завжди проникаючи в глибинну сутність подій та явищ. Їх джерелами виступають література (художня, наукова, популярна), мова (прислів'я, приказки, топоніми), мистецтво, публіцистика, фольклор, безпосередній особистий життєвий досвід людини, сімейні традиції та ін.”¹⁹. З деякими положеннями цього твердження, зокрема, щодо об'єктивного характеру функціонування історичної свідомості, важко погодитися, однак справа навіть не в цьому. Подібний підхід, маючи право на існування, проте видається не чітким і тому мало продуктивним. На нашу думку, більш доцільно окремо виділити рівень історичної свідомості етнічної спільноти та рівень історичної свідомості нації. Тоді, враховуючи їхнє взаємне кореспондування, можна визначати конкретні обрис історичної притомності і великих спільнот, і окремої особи.

Саме під таким кутом зору доцільно розглянути й один з основоположних аспектів проблеми — відповідність історичної та національної свідомості, на прикладі конкретної української ситуації. Почати варто із з'ясування місця історичної пам'яті в структурі національного усвідомлення української спільноти. Уже в межах формування етнічної самосвідомості історичний, точніше доісторичний, концепт відігравав досить помітну роль. Відповідно в народному світогляді виділяється етноідентифікаційний пласт пам'яті, виплеканий ще у легендарній міфологічній традиції, що виникає на базі спільних духовних переживань та спільної долі. У масовій свідомості простежується віра в існування особливої “руської (української) крові”, безпосереднього генетичного зв'язку з предками. У них реалізовані усвідомлення етнічної спільноти, бодай хоча б у наближенні до реальних уявлень про їхнє походження та історію.

Перехід на національний рівень усвідомлення має безпосередній зв'язок з актуалізацією історичної пам'яті. Серед українських дослідників першим звернув увагу на це В. Жмир. Він цілком справедливо твердить, що етнічна свідомість підноситься до рівня національної ідеології у випадку, коли до її попередніх ознак (право, територія, мова, релігія) долучається їхнє історичне обґрунтування на засадах спільного походження²⁰.

Сюжети “спільного коріння” є типовими саме для незахідної моделі нації, що була реалізована багатьма спільнотами Східної Європи та Азії, в тому числі й українцями. Як вдало підмітив Е.Сміт тут “націю розглядають як якусь “надродину”, що, аби обґрунтувати свої претензії, пишається родоводами та генеалогіями, часто вибудованими місцевими інтелектуалами... Суть цієї концепції в тому, що нація може простежити своє корін-

ня до якогось умовного спільного предка і через те її члени — це брати й сестри або принаймні родичі, що відрізняються від решти людства своєю кровною спорідненістю”²¹.

Важливо зазначити, що на рівні вже національного усвідомлення зростає роль наукових знань. Саме вони, а не міфологія, стають тепер вихідним пунктом соціальних уявлень щодо спільного минулого. Як зазначає В. Жмир, “рефлексія реальної історії етносу в історію як науку пов’язується з обґрунтуванням спільного походження на “природній території” та історичного права. Історична наука разом з фольклористикою та етнографією наповнює змістом поняття “національний дух” і визначає структуру національних вартостей”²².

Розуміння взаємозв’язку між особливостями розвитку історіографії та рівнем національної свідомості відкриває нові дослідницькі можливості. Такий продуктивний підхід, зокрема, демонструє І.І.Колесник при студіюванні української історіографії ХІХ — початку ХХ ст. Вона схильна розглядати українську історичну думку також як історію співіснування, конфронтації та еволюції різних типів свідомості істориків у межах теорії природної ієрархії численних лояльностей та структури взаємовиключних свідомостей, автором якої є П. Магочий²³. Відповідно до запропонованої схеми визначаються своєрідності національної свідомості українських істориків, етнографів, громадсько-політичних діячів. Так, до структури численних лояльностей віднесені Д. Бантиш-Каменський, М. Маркович, І. Срезневський, а М. Костомаров, П. Куліш, Я. Головацький, І. Вагилевич розглядаються як такі, що еволюціонували з позицій взаємовиключності до ідеї численних лояльностей. З позицій виключної ідентичності написані “Історія Русів”, історико-публіцистичні твори Г. та В. Полетик. На позиції взаємовиключності перейшли В. Антонович та І. Франко. Що ж до типу історичної свідомості Т. Шевченка, то П. Магочий вважає, що на відміну від більшості своїх сучасників він “мислив тільки термінами взаємовиключної російської або української свідомості”²⁴. Не визначаючи правомірність зроблених оцінок, відмітимо лише принципову важливість для нашої теми виокремлення зв’язку конкретних продуцентів історичної думки та того чи іншого різновиду національної свідомості.

Починаючи з ХІХ ст. історична свідомість формується на базі наукових теорій, зокрема, історичного обґрунтування походження того чи іншого народу, етногенезу тощо. В цьому сенсі вона здатна потіснити масову свідомість, яка формувалася на базі позаісторичних джерел. Зрештою, можна погодитися з думкою Ю. Бромлея, що ступінь поширення національної самосвідомості певного етносу (нації) вирішальною мірою залежить від рівня освіченості мас, засвоєння ними наукових знань про історичне минуле, які в народному світогляді витісняють легендарні перекази²⁵. Особливого значення актуалізована історична пам’ять набуває в період руйнації традиційного суспільства. Тут ми маємо справу з певним парадоксом: відбувається відмирання традиційно-побутової культури, стираються етнографічні риси, а етнонаціональна свідомість зростає. Таким чином, історична пам’ять виконує потужну компенсаторську функцію. На зміну етнографізму приходить історизм. Українське суспільство середини ХІХ ст. — 20-х рр. ХХ ст. є досить вдалою моделлю для демонстрації цього явища.

Для уникнення певного спрощення попереднього висновку слід врахувати ту обставину, що історична свідомість навіть з поширенням наукової історіографії повністю не позбавляється етнографічної традиції. В цьому сенсі досить цікаві спостереження зможемо знайти у відомого дослід-

ника М. А. Барга, який вважав, що “в неявній формі історична свідомість може проявлятися і як свідомість міфологічна, натуралістична”, та “коли виникла історіографія, етнічна традиція продовжує жити і постійно збагачуватися”. “У підсумку ми опиняємося перед двома формами історичної пам'яті, кожна з яких функціонує відповідно до специфічних закономірностей”²⁶. Тобто можна стверджувати, що у досліджуваний період історична свідомість широких верств українського загалу формувалася під впливом як наукових, так і позанаукових чинників (в останньому випадку йдеться про функціонування цієї свідомості на рівні масової психології).

У дослідженні конкретних виявів національної свідомості українців новітнього часу надзвичайно багато важить регіональний аспект. Викликано це особливостями формування української нації, яка, прямуючи до виокремлення з-поміж інших спільнот, змушена була долати внутрішні розлами, створені несприятливими обставинами її історичного буття. Коли подивимося на проблему з точки зору соціальної психології мас у розрізі народної мобілізації, то ситуація виглядає досить складною. У цьому сенсі, до певної міри, можна говорити навіть про реальне існування двох моделей: наддніпрянської та наддністрянської в українській національній свідомості. Ключовим питанням була внутрішньоукраїнська єдність через австрійсько-російський кордон. Не подолавши цього бар'єра, українці не змогли б стати єдиною модерною нацією. На цю кардинальну проблему звертали увагу відомі українські інтелектуали, зокрема М. Грушевський у статті “Україна і Галичина” (1906 р.). Як вважає Р. Шпорлюк: “То було попередження: історик доводив співвітчизникам, що ті, як не уважатимуть, цілком можуть перетворитися на дві нації — дарма що дві нації на одній етнічній основі, — так само, як стали двома націями на одній етнічній основі серби і хорвати”²⁷.

Тому в умовах націотворення, в тому числі й у специфічних українських, коли стояла потреба об'єднати регіональні варіанти національної свідомості, надзвичайно зростає значення такого чинника, як актуалізована історична пам'ять. Так, Мирослав Грох дійшов висновку, що успішніше до організаційної стадії переходять ті народи, які утримали певну традицію політичної індивідуальності, що знаходить своє вираження не так в історичній реальності, а радше в історичній пам'яті²⁸. В цьому сенсі українці мали непоганий потенціал. Міф козацької України, вироблений нащадками козацької старшини, на думку Я. Грицака, зберігав свою притягальну силу аж до початку ХХ ст.²⁹ Особливо привабливим він був для населення колишньої Гетьманщини, але поширювався і на Правобережжя, навіть на Галичину. Зрештою, цей міф, до певної міри, допомагав утримувати солідарність українців різних земель до часу становлення “нової України”. А тут естафета була перейнята науковою історичною думкою.

В умовах модернізації виникла потреба в науковому обґрунтуванні спільної історичної традиції. В українському випадку виконання цього завдання випало на вже згадану долю М. Грушевського. Цілком можна погодитися з думкою В. Сарбея: “Важливою єдиною ланкою між “двома Українами” у складі двох імперій була наукова і культурно-освітня діяльність Михайла Грушевського, яка утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства. Його багатотомна “Історія України-Руси”, науково-популярні однотомники з історії України, які до 1917 р. неодноразово перевидавалися українською та російською мовами, безперечно, сприяли зростанню масової української національної свідомості”³⁰. Роман Шпорлюк розкриває і внутрішню сутність націотворчої праці великого історика: “Грушевський побудував

таку концепцію української історії, на підставі якої стало можливо будувати спільну українську політичну стратегію і передбачати майбутнє цілої нації, усіх її частин... Грушевський надав історичні аргументи на користь єдності української нації, і в його працях особливо наголошувалося на засадничій важливості зв'язків між Києвом та Львовом у критичні періоди історії”³¹. У такий спосіб випадок України може розглядатися як підтвердження загального правила спільності історичної пам'яті для всієї спільноти, яка стала на шлях національного усвідомлення.

Привертає увагу й аналогічна функціональність історичної та національної свідомості. По суті і та, й інша виконують функцію засобу ідентифікації особи або більшості соціальної спільноти. Ситуація з національною свідомістю вже була окреслена раніше. Щодо історичної свідомості, то тут так само йдеться про ідентифікацію особи, але у соціальній площині. Знову звернемося до висновків М. А. Барга: “Історична свідомість є в той же час фактором історії і фактором історіографії. В обох випадках іде мова про характерні для кожного типу культури засоби, завдяки яким суспільний індивід ідентифікував себе в соціальному часі та в соціальному просторі”³². Таким чином гармонізація історичної та національної свідомості забезпечує високий рівень самовираження особи та спільноти. Натомість порушення балансу між ними може мати вкрай негативні наслідки.

Історична свідомість як психогенеруюче явище є більш чутливою, більш динамічною, ніж національна свідомість у цілому. Вона є своєрідними вхідними ворітьми, через які надходить інформація, здатна змінити усвідомлення національної спільноти. Несвідоме, ірраціональне у формі етнічного, а пізніше й національного міфу сублімується в історичну, а відтак і національну свідомість.

Але впадає у вічі й принципово важлива відмінність можливостей і наслідків історичного та національного усвідомлення. Власне, тільки національне виявляється самодостатнім і соціалізаторним, здатним до формування відповідної спільноти. Історична свідомість у даному випадку може відігравати лише підпорядковану роль.

Цікаво відзначити, що виявляється повна відповідність між конфліктною концепцією формування національної свідомості та конфронтаційною функцією історичної науки. В обох випадках для усталення власних ідеологем необхідно заперечувати й руйнувати парадигми мислення інших національних спільнот. Історична ж наука виступає як інструмент формування обох форм усвідомлення. Українцям у ситуації ХІХ — початку ХХ ст. доводилося протистояти одразу кільком іншим націям. Справедливо зазначив Я. Грицак, що в цьому полягала унікальність українського випадку. Українці мали зруйнувати культурне польське і російське домінування, а в окремому районі, на Лівобережжі, — залишки ще й малоросійської (козацької) нації. “Шляхом заперечення політичних і культурних впливів старих націй (але заперечення у гегелівському сенсі, як відкидання одних елементів і успадкування та перетворення інших) відбувалося становлення молодого модерного української нації”³³. Проте складність цього процесу полягала в тому, що він не був тільки україноспрямованим. У реальності на українських етнічних теренах поширювалися кілька альтернативних історичних моделей, які підживлювали не українську, а, в більшості випадків, імперську свідомість. Причому ці парадигми історичного мислення (російська, польська, єврейська) були домінуючими щодо української наукової думки. Таким чином становлення української національної свідомості та історіографії відбувалося у жорсткому конкурентному середовищі.

Окремо слід виділити особливе значення історичної свідомості в переломні моменти розвитку людства та окремих народів. У М. А. Барга значний пізнавальний інтерес представляє концептуальний аналіз історіографії перехідних всесвітньо-історичних епох. Так само історична пам'ять особливо актуалізується й активізується в переломній, кризовій епосі, коли буття етносу зазнає серйозних та суворих випробувань. В українській ситуації особлива суспільнозначима вага історичного компонента виявлялася в революційні періоди: 1917—1920 рр., кінця 1980-х — початку 90-х рр., коли національна спільнота отримувала нові можливості для самореалізації.

Крім того, в період інтенсивного націотворення вимальовується певна закономірність — особливо виявляється схильність до прикрашання власної історії. “Рефлексія виконання завдань в минулому стає істотним елементом традиції групи. При цьому в кожній групі розвивається природна схильність до ідеалізації свого минулого і способу виконання своїх завдань у минулому”³⁴. Ентоні Сміт у згаданій раніше праці наводить приклади “націоналістичного використання історії й націоналістичного бажання повернутися до золотой доби”. Йдеться про гельське та фінське відродження³⁵. Не уникли ідеалізації та певної абсолютизації й українські “будителі” нації. Мала місце і своя “золота доба” (в різних варіантах такою виступали то Київська Русь, то Гетьманщина, то козащина у ширшому розумінні). Особливо характерна ця тенденція для романтичної історіографії.

Таким чином, можна констатувати, що історична пам'ять і пов'язане з нею суспільно-психологічне оснащення спільноти відіграє провідну роль у становленні її національного усвідомлення. Механізм їхньої взаємодії досить складний і поєднує у собі дію багатьох чинників різної природи. Серед останніх чималу вагу має і науковий компонент, який врівноважує процес націотворення, надає йому послідовного довершеного вигляду. Розглянутий український матеріал дозволяє стверджувати, що тут взаємозв'язок історичної пам'яті та національної свідомості суттєво не відрізнявся від загальноєвропейських тенденцій. Певні особливості були зумовлені загальними центрально-східноєвропейськими підімперськими та постімперськими реаліями. Вони виявлялися передусім у своєрідній сакралізації історичної традиції (вазі релігійного компонента в історичній свідомості), особливому поєднанні міфологічного та наукового складників у процесі націотворення, поширенні міфологічного й у наукову сферу, надмірно загостреній увазі до самотутності власного історичного процесу, особливо до його державницької складової. Однак виявлені особливості не слід розглядати як певні аномалії чи анахронізми. Вони були цілком природною відповіддю на виклики часу та історичної долі України доби формування модерної нації.

¹ Полянскій В. С. Историческая память в этническом самосознании народов // СоцИС. — 1999. — № 3. — С. 14.

² Дробіжева Л. М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов // Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. — М., 1990. — С. 227.

³ Шацкий Э. Утопия и традиция. — М., 1990. — С. 434.

⁴ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). — К., 1998. — С. 231.

⁵ Полянскій В. С. Вказ. праця. — С. 18.

⁶ Див.: Удод О. А. Історія і духовність. — К., 1999. — С. 101, 114; Його ж. Історична пам'ять в менталітеті українського народу // Четвертий міжнародний конгрес

- україністів. — Одеса. 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. — Ч. 2. — Одеса, Київ, Львів, 1999. — С. 119, 124.
- ⁷ Д р о б и ж е в а Л. М. Вказ. праця. — С. 227.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Т к а ч е н к о В. М. Україна та Росія: проблеми національного самовизначення. — К., 1993.
- ¹⁰ К р е м е н ь В. Г., Т а б а ч н и к Д. В., Т к а ч е н к о В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. — С. 35.
- ¹¹ С м і т Е. Націоналізм та історики // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000. — С. 282.
- ¹² Л о т о ц ь к и й О. Сторінки минулого. — Ч. II. — Варшава, 1993. — С. 148.
- ¹³ К р е с і н а І. Вказ. праця. — С. 228.
- ¹⁴ П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журнал. — 2000. — № 1. — С. 6.
- ¹⁵ К р е с і н а І. Вказ. праця. — С. 230.
- ¹⁶ М а р у ш к і н а І., Т а н ч и н І. Трансформація соціальних уявлень про історичні традиції як фактор формування української державної нації (проект дослідження) // Генеза. — 1995. — № 1(3). — С. 220—221.
- ¹⁷ Б о я д ж и є в Г. Проблеми побутової історичної свідомості // Укр. іст. журнал. — 1992. — № 2. — С. 70.
- ¹⁸ Там само. — С. 71.
- ¹⁹ У д о д О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках. — К., 2000. — С. 235.
- ²⁰ Ж м и р В. Національна свідомість та державність // Вісник Академії наук України. — 1993. — № 10. — С. 64.
- ²¹ С м і т Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 21.
- ²² Ж м и р В. Ф. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 4. — С. 150.
- ²³ К о л е с н и к І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Харків, 1995. — С. 44.; Її ж. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 33—35, 206—207.
- ²⁴ М а г о ч и й П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 3. — С. 106.
- ²⁵ Б р о м л е й Ю. В. Очерк теории этноса. — М., 1983. — С. 191.
- ²⁶ Б а р г М. А. Историческое сознание как проблема историографии // Вопросы истории. — 1982. — № 12. — С. 49, 60.
- ²⁷ Ш п о р л ю к Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 12. — С. 61.
- ²⁸ Н г о с h M. Social Preconditions of National Revival in Europe. — Cambridge, Ma, 1985. — P. 178.
- ²⁹ Г р и ц а к Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX століття. — К., 1996. — С. 100.
- ³⁰ С а р б е й В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 7—8. — С. 13.
- ³¹ Ш п о р л ю к Р. Вказ. праця. — С. 61—62.
- ³² Б а р г М. А. Вказ. праця. — С. 66.
- ³³ Г р и ц а к Я. Вказ. праця. — С. 55.
- ³⁴ Ш е п а н с ь к и й Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 179.
- ³⁵ С м і т Е. Вказ. праця. — К., 1994. — С. 74—75.

